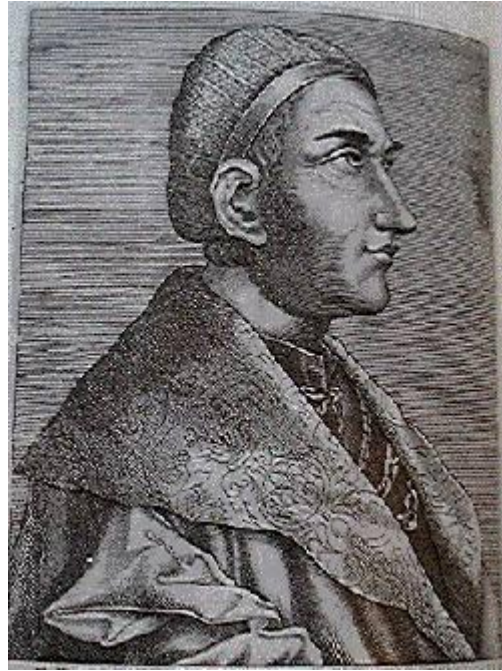

Gij zult (niet) doden

Het probleem van het doden in christelijke legers van de tiende tot de elfde eeuw

Frank van der Meij

3830632

Inhoudsopgave

-Inleiding	Pagina 3
- De Zondige Oorlog	Pagina 5
- Remissio Peccatorum en de Heilige Oorlog	Pagina 11
- Conclusie	Pagina 19
- Literatuurlijst	Pagina 21

Inleiding

‘Gij zult niet doden’. Een van de fundamentele waarden van de christelijke religie, maar een waarde die moeilijk te verenigen is met het leven van een soldaat. Hoe kan een soldaat immers zijn taken uitoefenen als het hem niet toegestaan is om een leven te nemen? Is het de bedoeling dat een soldaat niet alleen zijn aardse leven riskeert in de strijd, maar ook zijn eeuwige ziel? Dit was een probleem dat de eerste christenen al bezig hield, en een probleem dat alleen maar groter werd met de komst van christelijke keizers en koningen en de verheffing van het christendom tot de staatsreligie. Vanaf dat moment moesten heersers oorlogen namelijk ook binnen de context van de christelijke religie rechtvaardigen. Ook nu nog is de vereniging van religie met doden een lastig vraagstuk.

Het probleem van het doden kwam aan bod in talloze concilies door de eeuwen heen, waarin voortdurend wijzigingen en nuanceringen werden aangebracht aan het concept van het doden. Zo werd in de zesde eeuw op het Concilie van Arles onderscheid gemaakt tussen het doden van een onschuldige en een schuldige.¹ In deze eeuw werd ook in *Libri Paenitentia* (documenten waarin boetedoeningen werden opgelegd) verschil gemaakt tussen doden in het algemeen en doden in de context van een oorlog.² Voor dat laatste hoefde een soldaat minder boete te doen dan voor het eerste. Deze gestage evolutie zette zich voort in de tiende en elfde eeuw, en het is dat tijdperk dat behandeld gaat worden in deze scriptie.

Waarom juist dit tijdperk? Omdat dit de overgangperiode is van een periode waarin doden nog steeds zondig is naar de periode van de kruistochten, het moment waarop het probleem van het doden volledig opgelost lijkt te zijn. Wat gebeurde er in deze periode? Wat veranderde er in de tiende en elfde eeuw in de christelijke visie op de daad van het doden door soldaten? Dat is een vraag die wel een zekere nuancering vereist. Van één enkele christelijke visie is natuurlijk onmogelijk te spreken, dus zal deze scriptie zich richten op enkele gezaghebbende personen binnen het christendom en hoe zij naar de daad van het doden in de context van oorlog keken. Om deze vraag te beantwoorden zal er naar meerdere contemporaine bronnen gekeken worden, allereerst om een beeld te geven van de algemene visie op de daad van het doden, om vervolgens de veranderingen weer te geven in het denken over doden.

In het eerste hoofdstuk worden twee teksten behandeld die een algemeen beeld geven over hoe er naar de daad van het doden gekeken werd in de tiende en elfde eeuw, namelijk de *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* van abt Regino van Prüm, en het *Decretum* van bisschop Burchard van Worms. Beide teksten zijn verzamelingen van canoniek recht waarin concilies, synoden en pauselijke decreten werden verzameld, aangevuld met fragmenten uit brieven, seculiere wetten, de Bijbel, heiligenlevens en teksten

¹ D. Bachrach, *Religion and the Conduct of War, c. 300- c. 1215* (Woodbridge 2003), 24.

² Idem, 29.

van theologen.³ Deze boeken behandelden het probleem van het doden uitvoerig, ook binnen de context van een oorlog en brachten enkele nieuwe elementen naar voren, die belangrijk zijn om te behandelen.

De veranderingen die in de elfde eeuw plaatsvonden zullen in het tweede hoofdstuk behandeld worden. Hierbij zal vooral gekeken worden naar veranderingen op pauselijk niveau, onder de pausen Alexander II (1061-1073) en Gregorius VII (1073-1085). Tijdens het pausdom van deze twee vond een radicale verandering plaats in de visie op doden. Deze hervormingen zouden grote gevolgen hebben voor de ontwikkeling van de kruisvaardermentaliteit. Wat veranderde er precies? Waarom vonden deze veranderingen juist plaats onder deze pausen? Wat betekenden deze veranderingen voor de kruistochten? Nu zijn pauselijke brieven natuurlijk een volledig ander type tekst dan verzamelingen van canoniek recht. Bij brieven gaat het meestal om individuele gevallen en hoeft er niet per se sprake te zijn van een poging tot systematisering, zoals dat bij canonieke wetsverzamelingen wel het geval is. Waarom wil ik dan de veranderingen in de visie op doden aantonen door twee verschillende soorten teksten met elkaar te vergelijken? De brieven van Alexander II en Gregorius VII zijn goed geschikt om de wijze waarop er naar doden gekeken werd te zien veranderen, maar minder goed om een daadwerkelijke verandering in canoniek recht aan te tonen. Daarom zal ook kort gekeken worden naar enkele invloedrijke verzamelingswerken van canoniek recht, waaronder het *Decretum* van bisschop Ivo van Chartres en de *Collectio Canonum* van bisschop Anselmus van Lucca. Aan de hand van deze werken kan een vergelijking gemaakt worden met Regino en Burchard, om de veranderingen in canoniek recht weer te geven die plaatsvonden onder Alexander II en Gregorius VII.

Dit is natuurlijk een onderwerp waar al veel over geschreven is. De kwestie van de zondigheid van doden is vaak bestudeerd, door historici als Carl Erdmann en David Bachrach, wiens werken dan ook veel gebruikt zullen worden in deze scriptie. Het doel van deze scriptie zal zijn om een overzicht van de historiografie over dit onderwerp te geven en deze waar mogelijk aan de originele bronnen te toetsen. Zo hoop ik een bescheiden bijdrage te leveren aan de historiografie over de zondigheid van het doden.

³ G. Austin, *Shaping Church Law Around the Year 1000, The Decretum of Burchard of Worms* (Surrey 2009), 34.

De Zondige Oorlog

Het probleem van het doden in canonieke wetverzamelingen

Onder bisschoppen heerste in de tiende en vroege elfde eeuw de gedachte dat de daad van het doden een zondige daad was en dat daders daar boete voor zouden moeten doen. Dat is te zien aan de contemporaine bronnen, waarvan de twee belangrijkste in dit hoofdstuk behandeld zullen worden, namelijk de *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, geschreven door abt Regino van Prüm in 906, en het *Decretum*, geschreven door bisschop Burchard van Worms rond het jaar 1000. Waarom heb ik gekozen voor deze twee bronnen? Er zijn natuurlijk veel meer teksten waarin het probleem van het doden behandeld werd, zoals het *De vita Sancti Geraldi* van Odo van Cluny en meerdere *libri paenitentia*, maar de werken van Regino en Burchard zijn allebei een stuk systematischer dan deze andere teksten.⁴ Zowel de *Libri duo* als het *Decretum* waren verzamelingen van canoniek recht waarin, zeker bij Burchard, werd geprobeerd om een uniform en consistent geheel van wetten te presenteren.⁵ Hierdoor zijn deze teksten naar mijn mening beter in staat om het algemene beeld weer te geven dat over de daad van het doden in deze periode heerste.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat deze twee teksten zonder fouten zijn. Beide auteurs hebben een verzameling van het canoniek recht gemaakt, en hebben zich daarbij gebaseerd op meerdere concilies, synoden en pauselijk decreten, die echter niet allemaal in overeenstemming waren. Hierdoor is er in enkele gevallen sprake geweest van een selectieproces, waarbij de auteur ervoor gekozen heeft om bepaalde decreten wel op te nemen in zijn werk en andere decreten weer niet. Zo probeerde Burchard zoveel mogelijk om een consistente verzameling van wetten te presenteren aan zijn lezerspubliek, en liet hij wetten die elkaar tegenspraken weg uit zijn *Decretum*.⁶ Hier zal ik meer aandacht aan besteden bij de respectievelijke onderdelen van de Regino en Burchard.

Een tweede probleem bij deze teksten is dat de auteurs zich vaak baseren op oudere teksten. Regino van Prüm baseerde zich bijvoorbeeld voor een groot deel op Rabanus Maurus, een negende-eeuwse monnik.⁷ Burchard nam dan weer veel over van Regino (een derde van de canons in Burchard komen uit Regino).⁸ Dit is een probleem dat bij het merendeel van middeleeuwse teksten voorkomt, maar moet desondanks niet over het hoofd worden gezien. Nu zal eerst naar de *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* (*Seendhandboek van Regino van Prüm*) gekeken worden, met de vraag hoe er door hem naar de daad van het doden gekeken werd.

Regino van Prüm was geboren in Altrip in wat nu Duitsland is. Het exacte jaar is

⁴ Bachrach, 100.

⁵ Austin, 138.

⁶ Idem, 138.

⁷ Bachrach, 99.

⁸ Austin, 39.

niet bekend. Hij werd monnik in de orde van de Benedictijnen in de abdij van Prüm, waarvan hij van 892 tot 899 abt was.⁹ In 899 werd hij vervangen als abt van Prüm door Regarius, waarna hij naar Trier verhuisde, waar hij in 915 stierf. In zijn tijd als abt van Prüm maakte hij twee aanvallen van Noormannen mee.¹⁰ Precies hoeveel invloed deze gebeurtenissen gehad (kunnen) hebben zal later nog terugkomen in dit hoofdstuk. Het beroemdste werk van Regino is de *Chronicon*, waarin hij de geschiedenis van de wereld van de schepping tot aan 902 beschreef. De teksten die voor deze scriptie van belang zijn zijn die van de *Libri duo*, waarin Regino op verzoek van Radbod, de Aartsbisschop van Trier, een verzameling van canoniek wetten aanlegde die uit 434 onderdelen bestond. Deze canonieke wetten gaan over een enorme variatie aan onderwerpen, van de correcte wijze om de eucharistie toe te dienen tot wat mannen mogen doen als ze hun vrouw op overspel betrappen, maar de gedeeltes die over de daad van het doden gaan zijn het relevantst hier. Met name de hoofdstukken 50-51 in zijn tweede boek, die specifiek over doden in de context van een oorlog gaan, zijn hier van belang.

Een interessant aspect van de teksten van Regino is dat hij in deze teksten ook conflicterende wetten opnam en het aan de lezer overliet om de relevante keuze te maken.¹¹ Zo staan er in de *Libri duo* twee verschillende straffen voor meened. Bij de ene straf moet de dader drie jaar boete doen, bij de tweede maar liefst zeven jaar.¹² Eenzelfde verschil is te zien bij de straffen voor het doden van een persoon in een vechtpartij; volgens de ene canon moet de dader vier jaar boete doen, bij de ander zeven jaar.¹³ Regino ging er blijkbaar van uit dat de lezer voldoende opgeleid was om zelf te beslissen welke van de twee canons het relevantst was voor de situatie waarvoor men zijn boek raadpleegde.

Hoe keek Regino nou precies naar de daad van het doden? In de ogen van Regino was doden in elk geval een zondige daad. Maar opvallend is hierbij wel dat er een sterk onderscheid gemaakt wordt tussen bepaalde vormen van *homicidium*. Als je een man doodde in een gerechtvaardigde oorlog, dat wil zeggen een oorlog die met rechtvaardige motieven gevochten wordt, zijn veertig dagen aan boetedoening nodig.¹⁴ Het doden van een man in een andere situatie echter vereist een veel hogere mate van boetedoening. Voor moord bijvoorbeeld was, zoals al eerder genoemd, meerdere jaren aan boetedoening nodig.

In de *Libri duo* van Regino staat ook een passage waarin hij uitlegt waarom de daad van het doden voor soldaten eigenlijk zondig is.¹⁵ Hierbij baseert hij zich voornamelijk op de

⁹ W. Hartmann, *Das Sendhandbuch des Regino von Prüm* (Darmstadt 2004), 3.

¹⁰ Idem, 3.

¹¹ Austin, 40.

¹² Hartmann, 407; Canons 334-335 in Boek II.

¹³ Hartmann, 257-261; Canons 15 en 24 in Boek II.

¹⁴ R. Kottje, *Tötung im Krieg als rechtliches und moralisches Problem im früheren und hohen Mittelalter (7.-12. Jh.)* (Dusseldorf 2005), 31.

¹⁵ Hartmann, 274; Canon 50 in Boek II.

werken van Rabanus Maurus, aartsbisschop van Mainz van 847 tot 856, die naar mijn mening weer terugvallen op de ideeën van kerkvader Augustinus. Augustinus identificeerde een aantal elementen die nodig waren voor een oorlog om rechtvaardig te zijn. Essentieel is echter dat Augustinus het heeft over de *rechtvaardige* oorlog en niet over een *heilige* oorlog. Latere auteurs zouden de ideeën van Augustinus gaan toepassen op een *heilige* oorlog, wat Augustinus niet voor ogen had. Een rechtvaardige oorlog moest volgens Augustinus voor een rechtvaardige zaak zijn, moest door een legitieme autoriteit gesanctioneerd worden, verdedigend zijn, en uitgevochten worden met de juiste bedoelingen.¹⁶ Met name dit laatste punt werd door Rabanus Maurus benadrukt.¹⁷

Volgens Augustinus vecht een soldaat namelijk nooit met een écht zuivere ziel, maar spelen zondige emoties altijd een rol. Is een soldaat wel echt onschuldig in de ogen van God als woede, haat, hebzucht en roemzucht naar de daad van het doden toe werken? Volgens Regino vecht het merendeel van de soldaten meer voor de goedkeuring van hun wereldlijk heerser en niet die van hun eeuwige heerser, namelijk God.¹⁸

Deze passage is geschreven als een reactie op mensen die beweren dat soldaten geen boete moeten doen voor hun daden op het slagveld (*de his, qui pro nihilo ducent homicidium in bello perpetratum*).¹⁹ Dit is interessant, omdat het aangeeft dat er in deze tijd blijkbaar voorstanders waren voor het feit dat doden in de context van een oorlog niet zondig zou zijn. Deze passage is door Regino vrijwel letterlijk overgenomen van een brief van Rabanus Maurus over de overwinnaars van de slag bij Fontenoy, een veldslag waar twee christelijke legers tegen elkaar hadden gestreden en waarvan de uitkomst als een goddelijk oordeel werd gepresenteerd.²⁰ Van daaruit lijkt het mij een kleine stap om te zeggen dat er geen boetedoening nodig was voor het doden van de vijand, het was immers een godsoordeel. Rabanus Maurus spreekt dit tegen met het argument dat later ook door Regino overgenomen zou worden, dat soldaten meer voor de goedkeuring van hun wereldlijk heerser strijden dan voor hun eeuwige heerser.²¹

Het idee dat doden niet zondig hoeft te zijn komt waarschijnlijk ook voort uit de invallen van heidense volkeren die het Karolingische rijk plaagden in de negende eeuw. Met name in het geval van de Noormannen was er sprake van een semi-kruistocht mentaliteit waarin de heidense Vikingen gezien werden als inferieure mensen.²² In de ogen van enkele schrijvers uit die periode zouden voor deze mensen andere regels gelden dan voor christenen.²³ Sterker nog, voor het doden van een heiden zou geen boete

¹⁶ C. Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades* (Suffolk 2006), 34. / J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131* (Cambridge 1998), 47.

¹⁷ Bachrach, 62.

¹⁸ Hartmann, 274; Canon 50 in Boek II.

¹⁹ Idem.

²⁰ Bachrach, 61.

²¹ Bachrach, 99.

²² S. Coupland, "The rod of God's wrath or the people of God's wrath? The Carolingian theology of the Viking invasions", *Journal of Ecclesiastical History* 42 (1991) p. 535-554, 554.

²³ Idem, 547

gedaan moeten worden.²⁴ En zoals uit de brief van Rabanus Maurus blijkt werd ook beargumenteerd dat voor het doden van christenen geen boetedoening nodig was.²⁵ Regino spreekt deze houding tegen, aangezien hij geen onderscheid maakt tussen het doden van een heiden en het doden van een medechristen in een oorlog.²⁶ Hoofdstuk 94 van zijn tweede boek behandelt de misdaad van moord op een Jood of een heiden (*Iudaeum* en *paganum*), maar het gaat hier om moord uit haat of hebzucht, niet over oorlogsdaden.²⁷ Volgens Regino moet je de moord op een jood of heiden gelijkstellen aan de moord op een christen, omdat je alleen mag strijden tegen dergelijke volkeren als zij de vrede bedreigen (*pacem respuerint*).²⁸ Maar in het hoofdstuk over doden in een oorlog wordt naar mijn mening geen verder onderscheid gemaakt tussen christenen en niet-christenen.²⁹ Dit kan als verrassend beschouwd worden, aangezien Regino tweemaal een aanval van heidense Noormannen op zijn klooster heeft meegemaakt, en vrijwel zeker met eigen ogen de effecten van deze aanvallen gezien heeft.

Burchard van Worms en zijn *Decretum*.

Burchard van Worms was waarschijnlijk geboren in wat nu de Duitse deelstaat Hessen is in het jaar 965.³⁰ Hij studeerde aan meerdere kloosterscholen in plaatsen als Koblenz en Mains, waar hij deken en proost werd. Hij maakte in die positie zo een goede indruk, dat hij tot kapelaan van het keizerlijk hof van Otto III werd benoemd, waar hij bleef tot 1000, toen hij bisschop van Worms werd. In zijn tijd als bisschop schreef hij tussen 1008 en 1012 zijn bekendste werk, het *Decretum*, met als doel om een consistent geheel aan canonieke wetten samen te stellen, dat uiteindelijk uit 1785 canons zou bestaan.³¹ In de inleiding van het *Decretum* zegt Burchard dat de kerkelijke wetten *confusa* (verwarrend), *diuersa* (inconsistent) en *inculta* (ongeorganiseerd) zijn, en dat er door deze redenen voor mensen die behoefte hebben aan boetedoening geen hulp mogelijk is.³² Dergelijke mensen zouden namelijk onmogelijk wegwijs kunnen worden in de verschillende canons, die elkaar ook nog eens tegenspreken in sommige gevallen. Omdat Burchard van deze chaos af wilde had hij een andere aanpak dan Regino bij het opstellen van de canonieke wetten. Ondanks het feit dat hij veel overnam van Regino veranderde Burchard de teksten van Regino zodanig, dat er geen conflicterende canons meer in het *Decretum* stonden. Bij de canons van Regino over de straffen op meineed en het doden van een persoon in een vechtpartij bijvoorbeeld, nam Burchard alleen de straf van zeven jaar over, zodat er voor beide zondes dezelfde mate van

²⁴ Idem, 548.

²⁵ Bachrach, 61.

²⁶ Hartmann, 297; Canon 94 in Boek 2

²⁷ Idem.

²⁸ Idem.

²⁹ Hartmann, 277; Canon 51.

³⁰ Austin, 54.

³¹ Idem, 138.

³² Idem, 76.

boetedoening gold. Het *Decretum* van Burchard wordt door één auteur zelfs gezien als een mogelijke oorsprong van systematisch juridisch redeneren in middeleeuws Europa.³³

Hoewel Burchard op meerdere gebieden afweek van Regino, waren er ook enkele gebieden waarop de twee overeenkwamen. Het belangrijkste van die overeenkomsten is dat ook bij Burchard de daad van het doden altijd een zondige daad was, zelfs als het in de context van een rechtvaardige oorlog plaatsvindt. In Boek 6 en Boek 9 van het *Decretum* behandelt hij het probleem van het doden. Hij maakte hierbij, net zoals Regino, onderscheid tussen bepaalde vormen van doden. Volgens Burchard is het nog steeds zondig om een leven te nemen, zelfs als er sprake is van een rechtvaardige oorlog onder een rechtvaardig heerser.³⁴ Hij herhaalt Regino's argument dat zondige gedachten vrijwel altijd betrokken zijn bij de daad van het doden en dat het daardoor nog altijd een zonde is.³⁵ Burchard definieert echter beter wat een rechtvaardig heerser nou eigenlijk is, namelijk een heerser die de christelijke vrede verdedigt of die tegen een tiran strijdt die de vrede bedreigt. Interessant hierbij is dat een soldaat die een dergelijke tiran doodt op bevel van zijn heerser driemaal veertig dagen boete moet doen, maar als hij dit zonder bevel van zijn heerser doet, of op bevel van een onrechtmatige heerser, zijn daad als moord telt, moord zonder rechtvaardiging, een daad waarvoor zeven jaar boete gedaan moet worden.³⁶ Natuurlijk is Burchards definitie van wanneer een heerser nu rechtmatig is nog steeds niet helemaal bevredigend. Elke heerser zal immers proberen om aan zijn troepen duidelijk te maken dat zijn motieven rechtvaardig zijn en dat God aan zijn zijde staat.

Dan rest nog de vraag hoeveel invloed de teksten van Regino en Burchard nu eigenlijk in de praktijk hadden. Zij beweerden dan wel dat doden ook in een oorlog zondig was, maar betekende dat ook dat soldaten werkelijk boete deden voor hun daden? Wel zeker is dat zowel de *Libri duo* als het *Decretum* veel verspreid zijn geweest, met name in centraal- en West-Europa.³⁷ In het geval van Regino komt zijn werk veelvuldig voor in de catalogussen van middeleeuwse bibliotheken. Het *Decretum* van Burchard werd zelfs in de 12^e eeuw nog gekopieerd, terwijl er toen al andere verzamelingen van canoniek recht waren verschenen, waaronder de *Panormia* en het *Decretum* van Gratianus.³⁸ Bisschoppen in wat nu Duitsland is gebruikten de teksten van Burchard nog vele jaren om disputen op te lossen.³⁹ Een van hen, bisschop Eberhardt van Konstanz, beschreef het werk van Burchard zelfs als *necessarium*, onontbeerlijk.⁴⁰ Daarnaast werd het waarschijnlijk gebruikt als educatiemiddel voor priesters en clerici.⁴¹ Dit geeft aan dat beide werken in ieder geval wijdverspreid waren

³³ Idem, 239.

³⁴ C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (Darmstadt 1980), 72.

³⁵ Bachrach, 101.

³⁶ Kottje, 33, Erdmann, 72.

³⁷ Hartmann, 7.

³⁸ Austin, 27.

³⁹ Idem, 29.

⁴⁰ Idem, 30.

⁴¹ Idem.

en als gezaghebbend beschouwd werden.

De grote lijn die in beide teksten te zien is is eigenlijk heel eenvoudig, namelijk dat doden altijd zondig is, zelfs in de context van een oorlog. Regino maakte wel onderscheid tussen doden binnen en buiten de context van oorlog maar zag doden in beide gevallen als zondig, hoe rechtvaardig de zaak waarvoor een soldaat strijdt ook is. En zondige emoties als haat en woede spelen altijd een rol bij het nemen van een leven, waardoor de soldaat altijd een zonde begaat. Burchard van Worms sloot zich voor een groot gedeelte aan bij Regino en borduurde voort op zijn ideeën. Vechten en doden voor een rechtmatig heerser die de christelijke vrede beschermt tegen tirannen vereist volgens Burchard een dramatisch kortere periode van boetedoening (veertig dagen in een oorlog, in vergelijking met zeven jaar buiten een oorlog) dan doden zonder toestemming van een rechtmatig heerser. Een dergelijke daad staat in zijn ogen zelfs gelijk aan moord. Kortom, het beeld van deze auteurs op doden is wel genuanceerd, in dat er onderscheid gemaakt wordt tussen doden in een oorlog en daarbuiten, maar blijft in wezen negatief.

Remissio Peccatorum en de Heilige Oorlog

Veranderende visies op het doden

Het vorige hoofdstuk heeft laten zien dat het gangbare beeld in de tiende en vroege elfde eeuw was dat doden, zelfs binnen de context van een rechtvaardige oorlog, een zondige daad is waarvoor men boete moet doen. Dit standpunt zou echter radicaal veranderen in de loop van de elfde eeuw. Onder het leiderschap van eerst paus Alexander II, paus van 1061 tot 1073, en vervolgens zijn opvolger Gregorius VII (1073-1085) zou de manier waarop er door de kerkelijke autoriteiten naar de daad van het doden wordt gekeken drastisch veranderen. De daad van het doden evolueerde van iets dat zondig was geleidelijk naar een daad die juist zonde verlossend werkte, een manier om nader tot God te komen. Het idee van een heilige oorlog begint zich te ontwikkelen in deze periode. Wat veranderde er precies in deze periode onder de pausen Alexander II en Gregorius VII, en waarom? Wat betekende deze veranderingen voor de latere kruistochten? Om deze vragen te beantwoorden zal gekeken worden naar enkele pauselijke brieven, waarin deze veranderende standpunten naar voren komen. Daarnaast is het van belang om enkele canonieke wetsverzamelingen te kijken, die als opvolger van Burchards *Decretum* te beschouwen zijn. In deze verzamelingen van canoniek recht kan de vergelijking gemaakt worden met Burchard en Regino om aan te geven hoe de veranderingen die plaatsvonden onder Alexander II en Gregorius VII geïmplementeerd werden in de kerkelijke wetten.

Alexander II en het concept van de *remissio peccatorum*

In het jaar 1061 werd Anselmo da Baggio, bisschop van Lucca, verkozen tot paus Alexander II.⁴² Zijn geboortedatum is onbekend, maar wat wel zeker is is dat zijn benoeming tot paus niet zonder slag of stoot gebeurde. Al vier weken na zijn benoeming werd er een tegenpaus benoemd, Honorius II.⁴³ Deze benoeming had ermee te maken dat de voorganger van Alexander II, paus Nicolaas II, de manier waarop pausen gekozen werden drastisch veranderde; in het pauselijk decreet van 1059 werd duidelijk dat de raad van kardinalen een nieuwe paus mocht kiezen, zonder inbreng van de romeinse aristocratie of de keizer van het Heilige Roomse Rijk. Toen Alexander II gekozen werd zonder dat deze partijen daar inspraak in hadden, schoof het keizerlijke hof de tegenpaus naar voren.⁴⁴ Het zou een jaar aan strijd kosten voordat Alexander II de onbetwiste paus was.

Niet lang nadat Alexander alom erkend werd als paus zijn er brieven te vinden waarin een veranderende visie op doden verscheen. Op 3 oktober 1063 stuurde Alexander een brief naar de kerkelijke autoriteiten van de stad Volturmo, waarschijnlijk als reactie op een door

⁴² Cowdrey, 49.

⁴³ Idem, 50.

⁴⁴ Idem, 44.

hen gestuurde vraag.⁴⁵ Hierin is de volgende passage te vinden: "*Clero Vulturensi significat, se eis, qui in Hispaniam contra Saracenos profecturi sint, remissionem peccatorem indulgere*".⁴⁶ De strijd tegen de moslims op het Iberisch schiereiland, de *reconquista*, was in 1063 al meerdere eeuwen bezig en steeds meer niet-Spanjaarden begonnen aan deze strijd deel te nemen. De brief van Alexander II is gericht op enkele van deze niet-Spaanse vrijwilligers, een groep van Fransen, en is in feite een aflaat voor de boete die deze soldaten normaal gesproken zouden moeten doen voor hun daden. Alexander beroept zich op zijn autoriteit, aan hem gegeven door de apostelen Petrus en Paulus, om de soldaten te verlossen van hun zonden (*remissio peccatorum*).⁴⁷ In andere woorden; het doden van een tegenstander is niet langer een zondige daad, maar een daad om zonden te verheffen. Deze brief wordt door velen dan ook als een eerste stap richting de kruisvaarders mentaliteit gezien.⁴⁸

In zijn brief noemt Alexander II nog wel de noodzaak voor soldaten om te biechten, maar dit biechten moet alleen maar om de zonden begaan vóór de campagne te zuiveren, niet voor de zonden die tijdens de campagne begaan zullen worden.⁴⁹ Het biechten dient om de soldaten met zuivere ziel op campagne te sturen of, zoals Alexander het in zijn brief zegt, dat de duivel hen niet kan beschuldigen van zondigheid.

Een eerdere brief, verzonden in de lente van 1063 aan aartsbisschop Guidfred van Narbonne, gaat over de zondigheid van bloedvergieten.⁵⁰ Bloedvergieten is zondig, aldus de brief (*omnes leges, tam ecclesiasticas, quam saeculares, effusionem humani sanguinis prohibere*), op enkele uitzonderingen na.⁵¹ Deze uitzonderingen zijn bloedvergieten bij het bestraffen van een misdad en bloedvergieten in de strijd tegen Saracenen (*ut de Sarracenis, hostilis exacerbatio incumbat*).⁵² Bloed vergieten in de strijd tegen de Saracenen werd zelfs als prijzenswaardig beschreven. De strijd in Spanje, aangemoedigd door de paus, kan als een proto-kruistocht beschouwd worden. Er is namelijk sprake van een militaire campagne die met religieuze motieven wordt verantwoord. Het is echter nog geen echte kruistocht, want er is geen sprake van een combinatie van pelgrimage en militaire campagnes.

Deze paus die bloedvergieten aanprijst is dezelfde die in 1066 via een legaat boetedoeningen oplegt aan het leger van Willem de Veroveraar na de Slag bij Hastings.⁵³

⁴⁵ Voor een discussie over de exacte betekenis en locatie van Volturno, zie Erdmann, 125.

⁴⁶ P. Jaffé, *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII* (Lipsiae 1885-1888), brief van Alexander II, 3 oktober 1063.

⁴⁷ Bachrach, 103.

⁴⁸ Bachrach, 103, Erdmann, 125, P. Endmann, "Die Entstehung des Ablasses für den Ersten Kreuzzug", *Concilium medii aevi* 6 (2003) ed. N. Kruppa, p. 163-194, 181.

⁴⁹ Bachrach, 103.

⁵⁰ Letters of Pope Alexander concerning just warfare against the forces of Muslim Iberia. Vertaald uit *Epistolae pontificorum Romanorum ineditae* en *Patrologiae Latinae cursus completus* door John S. Ott, brief 2.

⁵¹ Bachrach, 104.

⁵² Idem.

⁵³ Idem.

Hierbij was sprake van een uitgebreid systeem van boetedoening, met maar liefst dertien clausules die met oorlog te doen hadden, waaronder een die soldaten betrof die hun tegenstander alleen maar neergeslagen hadden en niet gedood, en zelfs een aparte clausule voor boogschutters.⁵⁴ Het ging hier echter om oorlog tussen twee christelijke legers, en niet om een strijd tussen christenen en moslims. Dit lijkt te suggereren dat Alexander onderscheid maakte tussen deze twee types van oorlog.

Dat vooral geweld tegen moslims door Alexander als positief werd beschouwd wordt op nog een andere manier bevestigd in de eerder genoemde brief aan de aartsbisschop van Narbonne en in een andere brief gericht aan de bisschoppen van Spanje.⁵⁵ In deze brieven prijst Alexander de bisschoppen omdat zij geweld tegen Joden hadden voorkomen, die bedreigd waren door diegenen die naar Spanje waren getrokken om tegen de moslims te strijden.⁵⁶ Volgens Alexander zijn de Joden namelijk geen bedreiging voor de christenen, terwijl de moslims wel degelijk een bedreiging vormen. Alexander lijkt dus naar mijn mening echt de moslims als doelwit van een rechtvaardige oorlog te zien.

Niet elke historicus ziet in deze brieven echter een radicale breuk.⁵⁷ Zij wijzen op paus Leo IX en zijn belofte dat iedereen die hem militair zou steunen van zijn zondes verlost zou worden. Het verschil tussen Leo IX en Alexander II is echter dat er bij Leo geen sprake is van verlossing van de zondes *als direct gevolg* van het geweld.⁵⁸ De daad van het doden werkte niet zonde verlossend bij Leo, terwijl dat bij Alexander wél het geval is. Over de exacte betekenis van de brieven van Alexander wordt ook gediscussieerd. Volgens Marcus Bull kan de brief van Alexander aan de clerici van Volturno net zo goed aan pelgrims gericht zijn als aan soldaten.⁵⁹ Oorlogsvoering komt namelijk niet letterlijk in de brief voor, waardoor de paus, wanneer hij verwijst naar hen *qui in Hispaniam proficisci destinarunt*, het net zo goed over pelgrims als over een militaire expeditie zou kunnen hebben.⁶⁰ Aan de andere kant, pelgrimages naar Spanje waren niet ongewoon in de tijd van Alexander, en het zou zeker niet nodig zijn voor de paus om een uitgebreide beschrijving te geven van de spirituele beloning voor pelgrims.⁶¹ Het feit dat de brief überhaupt geschreven is geeft aan dat de paus reageerde op iets ongewoons, zoals een militaire expeditie van vrijwilligers naar Spanje om tegen moslims te strijden.⁶²

Waarom was het juist Alexander II bij wie het idee van de *remissio peccatorum* op kwam? Dit is natuurlijk een vraag die onmogelijk te beantwoorden is, maar er zijn wel een aantal argumenten te bedenken die een mogelijke verklaring kunnen geven. Zoals eerder gezegd verliep de benoeming van Alexander II tot paus niet zonder slag of stoot en lange

⁵⁴ Idem.

⁵⁵ Letters of Pope Alexander, brief 3.

⁵⁶ M. Bull, *Knightly Piety and the Lay Response to the First Crusade* (Oxford 1993), 77.

⁵⁷ J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131* (Cambridge 1998), 49 / Bull, 74.

⁵⁸ Idem.

⁵⁹ Bull, 74.

⁶⁰ Idem, 73.

⁶¹ Idem, 75

⁶² Idem.

tijd was zijn positie als paus niet zeker. Het ondersteunen van de strijd in Spanje tegen de moslims kan bedoeld zijn geweest om deze oorlog, die gehouden werd ten behoeve van het christendom, aan zijn pausdom te verbinden.⁵⁸ Deze verkerkelijking van de *reconquista* zou bijdragen aan het prestige van Alexander als paus en kon zijn positie een stuk sterker maken.⁵⁹ En met de mogelijkheid om soldaten een tijdelijke verlossing van hun zonden te bieden had Alexander een bijzonder effectieve manier in handen om soldaten voor hem te laten vechten. Alexander lijkt volgens mij nog niet gerealiseerd te hebben hoe machtig dat concept was, maar zijn opvolger Gregorius VII lijkt dit wel beseft te hebben en zou dit idee verder uitwerken.

Gregorius VII , Heilige Oorlogen en de *fidelis beati petri*

Alexander II stierf in 1073 en werd opgevolgd door Hildebrand van Sovana, die de naam Gregorius VII opnam.⁶⁰ Hildebrand was onder Alexander II en diens voorganger al bijzonder invloedrijk; hij was verantwoordelijk voor het bijeenroepen van de vergadering waarin Alexander II tot paus werd benoemd, en was de rechterhand van de paus tot de dood van Alexander als aartsdiaken van Rome.⁶¹ In deze positie was Hildebrand al zeer geïnteresseerd in oorlogen. Hoewel hij zelden een militaire macht direct commandeerde was hij wel grotendeels verantwoordelijk voor het verzamelen en de organisatie van dergelijke eenheden.⁶² Als paus Gregorius VII was hij een van de belangrijkste hervormingspauzen, wat hem in conflict bracht met wereldlijke heersers zoals Hendrik IV, keizer van het Heilige Roomse Rijk. Gregorius zou de ideeën die onder het pausdom van Alexander opgezet werden verder ontwikkelen, en zette zelfs de eerste stappen naar een ware kruistocht.

In 1074 had Gregorius plannen om een militaire campagne naar het Byzantijnse rijk te organiseren, zo blijkt uit een aantal brieven. De eerste van deze brieven, uit februari 1074, was gericht aan graaf Willem van Bourgondië. In deze brief riep de paus Willem op om een leger samen te stellen met als doel om "de vrijheden van de kerk te waarborgen".⁶³ Met dit leger, vervolgt de brief, was Gregorius van plan om naar Constantinopel af te reizen om daar de belegerde Byzantijnen te helpen in hun strijd tegen de moslims. De Christenen daar zouden namelijk hulpeloos zijn tegenover de herhaalde aanvallen, en geholpen moeten worden (*in adiutorum christianorum, qui nimium afflicti creberrimus morsibus Saracenorum inaniter flagitant, ut sibi manum nostri auxilii porrigamus*).⁶⁴ Een maand later werd een tweede brief gestuurd, ditmaal gericht aan "allen die bereid zijn om het christelijk

⁵⁸ J.A. Brundage, *Medieval Canon Law and the Crusader* (London 1969), 24.

⁵⁹ Endmann, 181.

⁶⁰ Cowdrey, 72.

⁶¹ Idem, 54.

⁶² Idem, 51, 56, 650.

⁶³ Brundage, 26.

⁶⁴ Idem.

geloof te verdedigen”.⁶⁵ In deze brief beschrijft Gregorius hoe de Saracenen (“*een heidens ras*”) zich een weg naar de muren van Constantinopel hadden gevochten, onderweg grote wreedheden begaande. Christenen worden afgeslacht “*als schapen*”.⁶⁶ Maar rouwen om de vermoorde christenen is niet voldoende; want zoals de Bijbel zegt in Johannes 3, vers 1: “*Wat liefde is, hebben we geleerd van hem die zijn leven voor ons gegeven heeft. Daarom horen ook wij ons leven te geven voor onze broeders en zusters.*” Vervolgens roept Gregorius de lezers van de brief op om hulp te sturen naar de Grieken, in de naam van Christus.

Blijkbaar hadden deze brieven veel navolging, want in een derde brief van Gregorius uit december 1074, aan Hendrik IV, werden de plannen voor de expeditie verder uitgewerkt.⁶⁷ Volgens Gregorius had hij 50.000 man bereid gevonden om de reis te ondernemen en “de wet van Christus te beschermen”, hoewel deze getallen natuurlijk wel met enige scepsis bekeken moeten worden.⁶⁸ Er zijn verder nog twee interessante elementen in deze brief. Allereerst stelt Gregorius dat de troepen die hij kon verzamelen bereid waren om naar het Heilige Graf te gaan, oftewel Jerusalem, en dat hij hoopte de oosterse en westerse kerk te verenigen onder pauselijk gezag.⁶⁹ Het tweede interessante punt is dat Gregorius aangeeft zelf de expeditie te zullen gaan leiden.⁷⁰ Een leger dat dus geleid zou worden door de hoogste religieuze autoriteit van het Christendom.

De overeenkomsten met de oproep van Urbanus II bij Clermont 25 jaar later zijn treffend. Ook hier is sprake van een oproep tot een heilige oorlog onder pauselijk bevel naar het Oosten, de eerste stap naar een vereniging van oorlog en pelgrimage naar het Heilige Graf. Er is echter een essentieel verschil, namelijk dat in de brieven van Gregorius geen expliciete verwijzing wordt gemaakt naar het opheffen van de zonde. De fundering voor het opheffen van de zonde wordt wel gemaakt. Militaire hulp aan de christenen in het oosten, je leven geven voor het leven van je broeders, werd gepresenteerd als een daad van liefde en compassie.⁷¹ Hieruit kan eenvoudig het idee ontstaan dat deelnemen aan deze campagne een verdienste zou zijn waarvoor je spiritueel beloond kon worden.⁷² Uiteindelijk liep de oproep tot een campagne naar het Oosten op niets uit. Gregorius raakte verzeild in de investituurstrijd met Hendrik IV en andere tegenstanders van kerkelijke hervormingen. Het zou in deze strijd zijn dat Gregorius het idee van de heilige oorlog nog verder zou uitwerken en ook een verlossing van de zonden zou geven aan degenen die hem zouden steunen. Tijdens de investituurstrijd riep Gregorius ridders op om hun wapens in dienst van de kerk

⁶⁵ Gregory VII: Call for a “Crusade”, 1074. Vertaald uit *Patrologia Latina*, 148:329 door Oliver J. Thatcher en Edgar Holmes McNeal.

⁶⁶ Brundage, 27.

⁶⁷ Idem.

⁶⁸ Idem.

⁶⁹ Idem.

⁷⁰ Idem.

⁷¹ Riley-Smith, 50.

⁷² Idem.

en St. Pieter te stellen. Op deze manier konden de ridders (de *fideli beati Sancti Petri, trouwe volgelingen van Sint Pieter*, zoals Gregorius naar hen verwees) zelfs hun christelijke roeping voltooien.⁷³ In een brief uit januari 1075, gericht aan Hugo van Cluny vraagt Gregorius een van Hugo een lijst van mannen die trouw zijn aan Petrus, voor het geval dat “de vorsten” zich niet meer bekommeren om het leven van de geestelijken.⁷⁴ Als die mannen werkelijk zonen en ridders van Petrus willen zijn, aldus de brief, zullen ze niet meer loyaliteit hebben aan hun wereldlijk heerser dan aan hun geestelijk heerser.⁷⁵ Het lijkt mij dat wat Gregorius hier eigenlijk bedoelt is dat hij hoopt dat Hugo, in het geval dat het tot een militair conflict tussen de paus en Hendrik IV zou komen, voor de paus zou kiezen. In de brief noemt Gregorius ook dat hij bereid is om “beide handen voor het rechter (hand)” (*Utraque manu utaris pro dextera*) te gebruiken.⁷⁶ Dit is waarschijnlijk een verwijzing naar de twee handen van wereldlijke en geestelijke macht, die Gregorius wil verenigen.⁷⁷ Dit is terug te vinden in andere brieven waarin Gregorius het over de *milites Christi* heeft. Dat was geen nieuwe term, de apostel Paulus gebruikte deze term al, om de spirituele oorlogsvoering aan te geven, dat in contrast staat met de *milites secularis*, oftewel de seculiere oorlogsvoering.⁷⁸ Latere volgelingen van Paulus interpreteerden de spirituele oorlogsvoering van de *milites Christi* als het werk van monniken. Gregorius verklaarde echter dat aardse oorlogsvoering wel degelijk onderdeel van de *milites Christi* kon zijn.⁷⁹ In andere woorden, aardse oorlogsvoering kan gezien worden als het werk van God en het spirituele zwaard kan met het aardse zwaard verenigd worden.

Daarnaast hief Gregorius het verbod van pelgrims om tijdens hun pelgrimage wapens te dragen op.⁸⁰ In een van zijn brieven schrijft hij dat iedereen die vocht voor de “verdediging van hun rechten of die van hun heer, vrienden, de armen of de verdediging van de kerk” wapens mocht dragen, wat de optie van een gewapende pelgrimage zoals de kruistochten mede mogelijk maakte.⁸¹

In twee andere brieven geeft Gregorius letterlijk een verlossing van de zonde. Opnieuw is er sprake van een oproep van de paus aan alle gelovigen om zich bij “Christus en de Kerk” aan te sluiten, maar Gregorius voegt hieraan toe dat eenieder die de kerk steunt eeuwige compensatie kan winnen in een heilige oorlog.⁸² Een andere brief beschrijft

⁷³ De term *fideli beati sancti Petri*: C. Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades* (Suffolk 2006), 48. Voltooien van de christelijke roeping: H.E.J. Cowdrey, “The Genesis of the Crusades: The Springs of Western Ideas of Holy War,” *Holy War*, ed. T.P. Murphy, (Columbus 1976) p. 9-32, 20.

⁷⁴ Erdmann, 147, Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 651.

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ Erdmann, 148.

⁷⁷ Idem.

⁷⁸ Cowdrey, “Genesis of the Crusades...”, 20.

⁷⁹ Idem.

⁸⁰ Riley-Smith, 39.

⁸¹ Idem.

⁸² H.E.J. Cowdrey, *The Epistolae Vagantes of Pope Gregory VII* (Oxford 1972), brief 54, Riley-Smith, 50.

dat als je verlossing van je zondes wilt en beloond wil worden in deze en de volgende wereld, je de Romeinse Kerk moet steunen.⁸³

Als je dit alles in beschouwing neemt is te zien dat Gregorius volgens mij probeerde om een vorm van oorlogsvoering te ontwikkelen die binnen de christelijke moraal acceptabel was. Een vorm van oorlogsvoering die misschien zelfs verplicht was voor echte Christenen. Hiermee is het pausdom van Gregorius een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van religieuze oorlogsvoering. Onder Gregorius werden de verbanden tussen kerk en oorlogsvoering bijzonder nauw aangehaald en werden de funderingen gelegd voor Urbanus II om enkele jaren later bij Clermont een oproep te doen aan de legers van Europa om naar het Heilige Land te trekken en oorlog te voeren in de naam van God. Zonder de pogingen van Gregorius om militaire macht aan het pausdom te binden was het naar mijn mening voor Urbanus II waarschijnlijk een stuk moeilijker geweest om deze oproep te maken.

De nieuwe interpretatie van de daad van het doden die onder Alexander en Gregorius werd ontwikkeld vond ook een plaats in contemporaine kerkrechtelijke wetsverzamelingen. In het dertiende boek van de *Collectio Canonum* (geschreven tussen 1073 en 1086) van bisschop Anselmus II van Lucca, een fanatiek volgeling van Gregorius, staan negenentwintig *capitula* waarin de zondigheid van doden behandeld werd.⁸⁴ Teruggrijpend op de ideeën van Augustinus zoals Regino van Prüm en Burchard van Worms dat ook deden, en de brieven van Gregorius presenteerde Anselmus een verzameling van wetten waarin doden rechtvaardig kon zijn.⁸⁵ Volgens Anselmus deed Mozes niets verkeerd toen hij doodde in de naam van de Heer, en kan iemand die in een oorlog strijdt nog steeds rechtvaardig zijn. Oorlogsvoering tegen ketters en schismatici is een daad waar geen boetedoening voor nodig is.⁸⁶ Opvallend is hier dat het niet langer alleen om strijd tegen heidenen gaat, deze canons gaan over strijd tegen andere Christenen. Anselmus beloofde in 1084 ook een *remissio peccatorum* aan de troepen van Lucca die op het punt stonden het slagveld te betreden tegen een keizerlijk leger.⁸⁷

Een tweede verzameling van canoniek recht waarin de invloed van Alexander en Gregorius te zien is is het *Decretum* van bisschop Ivo van Chartres, opgesteld in 1094.⁸⁸ Ivo voegde nog wel Regino's reactie op diegenen die beweerden dat soldaten geen boete hoefden te doen toe, maar gaf vervolgens een lijst van dertig canons waarin vechten en doden gerechtvaardigd werd. Hij herhaalde de visie van Augustinus dat het voor een soldaat theoretisch mogelijk was om iemand te doden zonder dat daar boetedoening voor nodig

⁸³ Riley-Smith, 51

⁸⁴ Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 305, Bachrach, 104.

⁸⁵ Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 653, Erdmann, 225

⁸⁶ Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 653, Bachrach, 104.

⁸⁷ Bachrach, 104.

⁸⁸ Idem, 105.

was, en nam de brief van Alexander II op waarin het doden van Saracenen als niet zondig werd beschreven.⁸⁹

In een canonieke verzameling van een eeuw later, het *Decretum* van Gratianus (1140), dat ook wel gezien wordt als het meest invloedrijke kerkrechtelijke werk van de twaalfde eeuw, werd een groot gedeelte van Ivo's rechtvaardigingen voor oorlog overgenomen.⁹⁰ Cruciaal is echter dat er niet langer een tekst in dit *Decretum* staat die soldaten verplicht om boete te doen na het vechten in een oorlog.⁹¹ Blijkbaar was de zondigheid van soldaten een vraagstuk dat niet meer van belang was.

Concluderend kan gezegd worden dat er onder Alexander II en Gregorius VII radicale veranderingen plaatsvonden in de manier waarop er naar de daad van het doden werd gekeken. Alexander II introduceerde de term *remissio peccatorum*, het opheffen van de zonde, binnen de context van oorlog voor soldaten die naar Spanje trokken om tegen de Saracenen te vechten. Het doden van een Saraceen is niet zondig, maar is volgens zijn brieven zelfs als prijzenswaardig te beschouwen. Geweld tegen Joden en andere Christenen is echter een ander verhaal; dat is wel degelijk zondig, wat ook blijkt uit het opleggen van boetedoeningen na de slag bij Hastings en het prijzen van de bisschoppen die geweld tegen Joden hadden voorkomen. De opvolger van Alexander, Gregorius VII, ontwikkelde het concept van de *remissio peccatorum* nog verder. Hij spoorde ridders en heersers aan om hun wapens te verbinden aan de kerk, uit naam van Petrus en Christus, en uit een aantal brieven blijkt dat Gregorius van plan was om persoonlijk een militaire expeditie naar het oosten te leiden. Je leven geven voor Christus werd door hem als bijzonder prijzenswaardig beschouwd en meerdere brieven geven aan dat Gregorius verlossing van de zonden en beloning in het hiernamaals beloofde aan eenieder die hem steunde. Deze ontwikkelingen hadden ook invloed op de canonieke wetsverzamelingen ná Burchard. Anselmus van Lucca presenteerde een wetsverzameling waarin doden in veel gevallen rechtvaardig was, net zoals Ivo van Chartres dertig gevallen gaf waarin doden gerechtvaardigd was. De vraag naar de zondigheid van soldaten werd steeds minder relevant en verdween zelfs volledig in het *Decretum* van Gratianus.

⁸⁹ Idem. Voor Augustinus zie hoofdstuk 1 van deze scriptie.

⁹⁰ Idem.

⁹¹ Bachrach, 106.

Conclusie

De tiende en elfde eeuw was een tijd waarin de manier waarop er door kerkelijke autoriteiten naar de daad van het doden werd gekeken drastisch veranderde. In kerkrechtelijke wetsverzamelingen van de tiende en vroege elfde eeuw werd doden nog als zondig beschouwd. In zowel de *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* van Regino van Prüm als het *Decretum* van Burchard van Worms werd duidelijk gemaakt dat de daad van het doden, hoe rechtvaardig de zaak waarvoor gedood wordt ook is, nog steeds een zondige daad is waarvoor de daders boete moeten doen. Er werd wel onderscheid gemaakt tussen doden in de context van een oorlog en doden buiten die context. Tussen die gevallen zat een dramatisch verschil in boetedoening, van veertig dagen aan boetedoening voor doden in een oorlog ten opzichte van zeven jaar voor doden buiten een oorlog.

In de loop van de elfde eeuw vond er een verandering plaats in dit denken, toen paus Alexander II in 1063 een brief stuurde waarin een verlossing van de zonde, een *remissio peccatorum*, gegeven werd aan een Franse militaire expeditie naar het door moslims bezette Spanje. Met deze brief, en enkele andere brieven, werd de zondigheid van doden voor de duur van de militaire campagne opgeheven. Bloedvergieten werd zelfs geprezen als het ging om de strijd tegen de moslims. Maar christenen die tegen andere christenen streden dienden nog wel boete te doen. Dezelfde paus die bloedvergieten tegen moslims aanmoedigde legde strenge boetes op aan de overwinnaars van de slag bij Hastings in 1066. Maar de eerste stappen naar het verdwijnen van de zondigheid van doden waren gezet.

De opvolger van Alexander II, paus Gregorius VII zou nog een aantal stappen verder gaan. Hij werkte de ideeën van zijn voorganger over het opheffen van de zonde verder uit en paste dit concept ook toe op strijd tussen christenen. Gregorius had in 1074 (25 jaar vóór de oproep van Urbanus II bij Clermont) al plannen voor een soort van kruistocht, toen hij steun zocht voor een militaire expeditie naar het Oosten. Onder zijn bevel wilde hij het Byzantijnse Rijk helpen tegen de moslims en zelfs naar Jerusalem optrekken. In de brieven waarin hij tot deze campagne opriep werd het sterven voor je medechristen als een daad van liefde en compassie gepresenteerd en werd de oorlog als een strijd in de naam van Christus beschreven. Hierbij was nog geen sprake van een directe verlossing van de zonde, maar werd wel sterk geïmpliceerd dat er een hemelse beloning zou zijn voor de deelnemers. Door de investituurstrijd zou de proto-kruistocht van Gregorius nooit plaatsvinden. Deze strijd leidde er echter wel tot dat Gregorius probeerde om de legers van Europa aan zijn pausdom te binden. Hij riep ridders op om hun wapens aan de kerk te binden en zo een *fidelis beati Sancti Petri* te worden, een trouwe volgeling van Sint Pieter. Eenieder die de kerk zo zou steunen, kreeg een eeuwige beloning voor hun dienst in een heilige oorlog, aldus Gregorius. Zo beloofde hij een verlossing van de zonde aan christenen die tegen andere christenen zouden vechten.

Wanneer gekeken wordt naar kerkrechtelijke wetsverzamelingen die geschreven werden onder en na Alexander II en Gregorius VII zijn de veranderingen ten opzichte van Regino en Burchard duidelijk te zien. Anselmus II van Lucca gaf in zijn *Collectio Canonum*

meerdere argumenten voor het bestaan van een rechtvaardige oorlog waarvoor geen boetedoening nodig is. Ivo van Chartres schreef in zijn *Decretum* nog wel kort dat ook soldaten boete moesten doen, maar gaf vervolgens dertig canons waarin vechten en doden gerechtvaardigd werden. Een eeuw later, in het *Decretum* van Gratianus, was de noodzaak voor soldaten om boete te doen volledig verdwenen.

Deze veranderingen hadden grote gevolgen voor de ontwikkeling van de kruistochten. Het ontstaan van het concept van een heilige oorlog, het verdwijnen van de zondigheid van doden, het zijn allemaal elementen die nodig waren om een kruistocht mogelijk te maken. Zonder de veranderingen die onder Alexander II en Gregorius VII plaatsvonden had de oproep van Urbanus II om naar het Heilige Land te trekken in de naam van God nooit zoveel volgelingen gehad. Deze woorden van tijdgenoot Sigebert van Gemblours (1030-1112), een groot tegenstander van Gregorius, vatten de consequenties van deze veranderingen misschien wel het beste samen met de volgende vraag; "*Wat voor kwalijk venster heb je hiermee voor de mensheid geopend?*"⁹²

⁹² Erdmann, 245, Cowdrey, *Pope Gregory VII*, 657.

Literatuurlijst

Boeken

- G. Austin, *Shaping Church Law Around the Year 1000, The Decretum of Burchard of Worms* (Surrey 2009)
- D. Bachrach, *Religion and the Conduct of War, c. 300- c. 1215* (Woodbridge 2003)
- J.A. Brundage, *Medieval Canon Law and the Crusader* (London 1969)
- M. Bull, *Knightly Piety and the Lay Response to the First Crusade* (Oxford 1993)
- H.E.J. Cowdrey, *The Epistolae Vagantes of Pope Gregory VII* (Oxford 1972)
- H.E.J. Cowdrey, *Pope Gregory VII, 1073-1085* (Oxford 1998)
- C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (Darmstadt 1980)
- W. Hartmann, *Das Sendhandbuch des Regino von Prüm* (Darmstadt 2004)
- P. Jaffé, *Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII* (Lipsiae 1885-1888)
- R. Kottje, *Tötung im Krieg als rechtliches und moralisches Problem im früheren und hohen Mittelalter (7.-12. Jh.)* (Dusseldorf 2005)
- J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131* (Cambridge 1998)
- C. Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades* (Suffolk 2006)

Artikelen

- S. Coupland, "The rod of God's wrath or the people of God's wrath? The Carolingian theology of the Viking invasions", *Journal of Ecclesiastical History* 42 (1991) p. 535-554
- H.E.J. Cowdrey, "The Genesis of the Crusades: The Springs of Western Ideas of Holy War," *Holy War*, ed. T.P. Murphy, (Columbus 1976) p. 9-32
- P. Endmann, "Die Entstehung des Ablasses für den Ersten Kreuzzug", *Concilium medii aevi* 6 (2003) ed. N. Kruppa, p. 163-194

Online teksten

- Gregory VII: Call for a "Crusade", 1074. Vertaald uit *Patrologia Latina*, 148:329 door Oliver J. Thatcher en Edgar Holmes McNeal. Bekeken op:
<http://www.fordham.edu/halsall/source/g7-cde1078.asp>
- Letters of Pope Alexander concerning just warfare against the forces of Muslim Iberia. Vertaald uit *Epistolae pontificorum Romanorum ineditae* en *Patrologiae Latinae cursus completus* door John S. Ott. Bekeken op:
<http://www.web.pdx.edu/~ott/hst399/Alexanderletters/index.html>

Afbeeldingen op voorpagina:

Kloksgewijs: Burchard van Worms: <http://www.panoramio.com/photo/20327180>

Regino van Prüm: <http://www.regino.org/>

Alexander II: http://nl.wikipedia.org/wiki/Paus_Alexander_II

Gregorius VII: http://nl.wikipedia.org/wiki/Paus_Gregorius_VII